

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(367)

Олександр Салтан

УРУСТАЙ – «КНЯЗЬ» МЕНСЬКИЙ

У статті аналізується постать літописного князя Урустая, з ім'ям якого пов'язана перша достовірна історична згадка про місто Мена Чернігівської області.

Ключові слова: асиміляція, експансія, князь, мурза, сюзерен.

«Липня 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернігівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) Звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут Звенигородським – не ясно), князь Олександр Звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, **князь Урустай менський** (тут і далі курсив наш. – О.С.) і бояре чернігівські, брянські, стародубські, любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честью й дав йому в державу Володимир з иншими волостями» [5, с. 72].

Цей витяг з Никонівського літопису, поданий видатним українським істориком Михайлом Грушевським у своїй знаменитій історії України-Руси, викликає декілька цілком природних запитань. По-перше: хто такий князь Урустай? По-друге: чи справді існувало князівство Менське? По-третє: яке відношення до історії Чернігово-Сіверщини мала особа татарського походження? Для відповіді на ці запитання доцільно здійснити ґрунтовний історичний, ономастичний та етнологічний аналіз. Адже саме цей запис, який описує події 26 липня 1408 року, вважають першою достовірною, писемною згадкою про місто Мена...

Монголо-татарське нашествя на Русь, зникнення Галицько-Волинської держави призвели до поступової трансформації традиційного політичного устрою давньоруських земель. І хоча Київська Русь територіально не входила до складу Золотої Орди, однак з 1240 р. була позбавлена зовнішнього суверенітету і втягнута в політику, яку проводили монгольські хани.

Посилення могутності Великого князівства Литовського, яке в 40-х – 60-х роках XIV ст. приєднало білоруські та значну частину сучасних українських земель, призвело до зміни політичного сюзерена західної, частково центральної та південної частини давньоруської держави, яка отримала номінальну назву «Литовська Русь». Саме з цього періоду на українських землях з'явилися такі прізвиська, які з часом стали прізвищами: Литвин (литовець або ж переселенець з Литви), Литвак (нащадок литовців), Литвиненко («син литвина»), Литовченко («син литовця») тощо.

У 50-х – 60-х роках XIV ст., за часів великого литовського князя Ольгерда (1345–1377), Київщина та Чернігово-Сіверщина стали частиною Литовської держави, яка поступово перетворювалася в одну з найбільших країн Європи. По-

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

літична пасивність східних слов'ян, відсутність патріотично налаштованих лідерів призвели до швидкого і фактично безконфліктного приєднання давньоруських земель, які були в декілька разів більшими, аніж сама Литва. Однак литовська експансія викликала спротив з боку монголо-татар, які вважали цей край сферою своїх інтересів. Довготривале протистояння двох держав завершилося в результаті перемоги литовської армії в битві на річці Сині Води у 1362 р. (за іншими даними, 1363 р.), що забезпечило Великому князівству Литовському право на володіння цими територіями і припинення залежності від Золотої Орди українських земель Київської Русі.

Таким чином Чернігово-Сіверщина перетворилася в південно-східний форпост Великого князівства Литовського і опинилася на перетині двох цивілізацій, які визначатимуть її історію протягом багатьох десятиліть. У ті часи наш край був на кордоні трьох країн: Великого князівства Литовського, правителі якого виношували амбітні плани створення великої, могутньої литовської держави. Одного з найбільших улусів Монгольської імперії – Золотої Орди, яка досить довгий час впливала на соціально-економічний та політичний розвиток давньоруських земель. Північно-східної Русі, яка з 1240 до 1480 р. була залежною від монгольської держави, а з посиленням ролі Московського князівства поступово перетворювалася на впливовий центр геополітичного домінування, прагнучи проводити свою власну зовнішню політику.

Стрімкий злет Великого князівства Литовського підсилювали грандіозні плани князя Вітовта Великого (1392–1430), який планував приєднати до своєї держави не тільки території давньої Русі, а й значну частину Золотої Орди, яка з кінця XIV ст. поступово втягувалася в епоху міжусобних воєн. Керуючись давньоримським принципом DIVIDE ET IMPERIA («розділяй і володарюй»), Вітовт намагався використати сепаратистські тенденції, які поступово «підточували» монгольську державу. Численні монгольські мурзи і темники визнавали владу великого хана, якщо той зважав на їхні інтереси, а головне вселяв у них страх своїм правлінням.

Вітовт Великий

У разі, якщо хан був слабкий або взагалі відсутній, татарська знать плела політичні інтриги або ж у пошуках авторитетного сюзерена досить часто переходила на бік могутніх сусідів. Укладаючи тимчасові союзи, татари брали участь у збройних конфліктах або ж просто захищали кордони тієї чи іншої держави. Загальновідомим є факт існування під литовським протекторатом (імовірно, на території сучасної Курської області) татарського улусу Джаголдай (Яголдай), який виник у 1438 р. і проіснував до початку XVI ст., що є свідченням занепаду Золотої Орди, котра з часом розпадеться на декілька незалежних татарських держав. Так виникли литовські татари – себто татари, які служили Литві, а з ними і слов'янізовані прізвиська: Орда («переселенець з татарських територій»), Татаренко («син татарина»), Татарчук (маленький татарин), Титаренко (аналогія з Татаренко), Татарин (прізвище характеризує етнічну приналежність предків), Татаринцев («нащадок татар»), Темник (татарський воєначальник), Ханенко («син хана»). З часу турецько-татарських набігів османізовані: Турчак (полонений турок), Салтан (калга-салтан – старший син кримського хана і спадкоємець трону, та нуреддін-салтан – другий син хана) [2, с. 100, 130].

Відомими нащадками литовських татар є американський актор Чарльз Бронсон, польський письменник Генрік Сенкевич та царський генерал Яків Юзефович [3].

Беручи до уваги транзитне розташування міста Мена та його торговий статус, місцеві етнографи та історики вкладають у цю назву як економічний, так і соціально-політичний топонімічний зміст. Тобто в Мені відбувався не тільки обмін товарами, а й військовополоненими русичами, печенігами, половцями, литовцями та татарами. Тому не дивно, що на козацькому гербі міста (так само, як і на гербах міст Говтва та Хорол) та печатці менських сотників Сахновських зображені схрещений татарський ятаган та стріла, опущені вниз, що символізує миролюбність і водночас перемогу [9, с. 160].

Герб міста Мена

Зазвичай етнонім «татари» використовується науковцями для позначення різноманітних етносів (булгар, касогів, половців, тюркомовних народів Середньої Азії тощо), які були підкорені в ході завойовницьких походів армії Чингіс-хана (1206–1227) і включені до складу його імперії. В ті часи термін «монголи» практично не використовувався, адже це плем'я Темуджин повністю знищив за те, що вони отруїли його батька. Натомість його загальноживаним давньоруським заміником був етнонім «татари» (за версією історика татарського походження Миколи Карамзіна (1766–1826), від російського «татъ» – злодій), а на іноземних картах європейська частина сучасної Росії та прилеглі території позначались як Татарія. З метою уникнення плутанини, що виникла, в 1823 р. російський історик Петро Наумов для зручності об'єднав ці дві етнічні назви. Так і з'явилися монголо-татари або татаро-монголи, що означає «монголи, що іменуються татарами».

Свидригайло

Незважаючи на авторитет і вплив татар на теренах колишньої Київської Русі, вони також зазнавали асиміляції. Переселення татар до Литви чи Московії призводило до втрати національної самобутності. Прагнучи адаптуватися до нетипових соціально-етнічних, релігійних та політичних умов, татари поступалися у питаннях віри, суспільного статусу, а подекуди і роду діяльності. Вони змушені були засвоювати традиційні цінності слов'янської та литовської культури, приймати хрещення та шукати собі становий відповідник на новій батьківщині. Вочевидь, так і з'явився Урустай (за версією автора Піскарьовського літопису – Уростай), якого літописець називає «*князем менським*», а Микола Карамзін «*князем минским*» [10, с. 157; 8, с. 278]. На жаль, історія не донесла до нас ніяких інших відомостей, окрім цього короткого запису в Никонівському літопису, що описує свиту великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича (1430–1432), який перейшов на службу до великого князя московського Василя I (1389–1425). Таким чином, напівлегендарний князь Урустай фігурує як учасник складних політичних процесів кінця XIV – початку XV ст., котрі варто висвітлити окремо.

Слід зазначити, що авантюрна східна політика Вітовта призвела до загострення протистояння Литви з Ордою. Вітовт планував шляхом підтримки у боротьбі за ординський престол опального онука Чингіс-хана, хана Тохтамиша (1381–1395), підпорядкувати Великому князівству Литовському значні території Золотої Орди. Втім, «хрестовий похід» литовсько-татарсько-тевтонської коаліції проти об'єднаної армії великого хана Тимура Кутлуга (1395–1399) та темника, майбутнього ногайського хана Єдигея (1352–1419) зазнав фіаско. 12 серпня 1399 р. у битві на річці Ворскла коаліціантів було вщент розгромлено. В ході битви було знищено значну частину вищої еліти князівства, сам Вітовт дивом не загинув. Татари спустошили східну Наддніпрянщину, Чернігово-Сіверщину і мало не спалили Київ.

**Василій I та його дружина
княгиня Софія Вітовтівна**

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлючений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що Василій I (син Дмитра Донського (1359–1389) та дід Івана III (1462–1505) був зятем Вітовта (одружений з його донькою Софією) і на вимогу тестя міг би легко видати литовських сепаратистів. Однак цього не сталося. Мабуть, Вітовт був зацікавлений тимчасово позбутися свого кузена, який був потенційним конкурентом у боротьбі за великокнязівський престол.

Литовські політемігранти (зокрема Свидригайло) отримали «в кормління» свої феоуди. Але скористатися таким шансом їм не судилося. Того ж року вищезгаданий темник Єдигей в ході походу на Москву спустошив землі, надані Свидригайлу, що змусило його знову повернутися в Литву. У вирі цих подій сліди Урустай губляться. Ця особа більше ніде не згадується. Втім, постає закономірне запитання: хто ж такий князь Урустай? Чи існувало Менське удільне князівство? І чому авторський колектив багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» вважає 1408, а не 1067 (1068) рік першою писемною згадкою про місто Мену [7, с. 396]?

Незважаючи на відсутність портрета і детального опису цієї особистості, автор статті робить цілком логічні припущення. По перше: якщо Урустай – це ім'я, і ця людина справді існувала, то скоріше за все він належав до булгарської нації. Проте не виключено, що він міг бути киргизьким правителем – іналом або ж представником династії Урус-хана – хана Білої Орди чи одним із їх нащадків. Так чи інакше, але в ході монгольського завоювання територія Середньої Азії та булгарських державних утворень увійшли до складу Золотої Орди. Втім, ім'я Урустай має відношення і до татарської спільноти. Слід нагадати, що використання саме цього етноніму було типовим навіть для XVI ст. Так само, як у часи Миколи Гоголя: всіх іноземців отожднювали з німцями, так і в Московії всіх неросіян з азійською зовнішністю вважали татарами.

Отже, Урустай – це асимільований булгарин, киргиз, казах, а можливо, представник якого-небудь іншого тюркомовного народу, котрого доля занесла на терени Менщини. Цю тезу частково підтверджує черні-

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлучений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що Василій I (син Дмитра Донського (1359–1389) та дід Івана III (1462–1505) був зятем Вітовта (одружений з його донькою Софією) і на вимогу тестя міг би легко видати литовських сепаратистів. Однак цього не сталося. Мабуть, Вітовт був зацікавлений тимчасово позбутися свого кузена, який був потенційним конкурентом у боротьбі за великокнязівський престол.

Суриков В. І. «Мурза»

гівський історик, фундатор сосницького краєзнавчого музею Юрій Миколайович Виноградський (1873 – 1965), який у пошуках легендарного міста Хоробор посилається на легенду роду Глинських, нащадок яких Іван нібито врятував Вітовта після поразки на річці Ворскла і вивів його саме на ці землі, котрі ця династія, як подяку, отримала у вотчинне володіння. Виноградський висуває гіпотезу про те, що «Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко від Мени, а Глинські були з татар, отож Урустай прізвище одного з Глинських» [4, с. 152]. Глинські справді були татарами і вели свій рід від татарського мурзи, який виїхав з Орди і перейшов на службу до князя Вітовта. До речі, за версією професорів Голубовського і Насонова, Хоробор – це літописна назва міста Мена [с. 49].

По-друге: князівський титул і наявність Менського князівства. Загальновідомо, що при переході татар на службу до Литви чи Московії, з метою кращої адаптації до реалій нового життя татари-мусульмани ставали християнами. Одночасно відбувалася майже автоматична зміна титулу. Татарський мурза ставав князем, хоча за шляхетністю цей титул був нижче баронського. У цьому зв'язку слід назвати такі відомі прізвища, як: Кочубей, Колчак, Карамзін, Кара-Мурза, Салтиков, Урусов, Юсупов тощо.

Факт існування ж Менського князівства заперечує сам Михайло Грушевський: «Що до Урустая менського, то таких князів зрештою не звісно. Чи не треба розуміти тут місто Мену, недалеко Десни, в сусідстві Сосниці, але повторюю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минск – але й там таких князів не знаємо» [5, с. 72]. Свою думку Грушевський формує на підставі висновків Рафаїла Володимировича Зотова (1848 – 1893), який, досліджуючи історію чернігівських князів за Любецьким синодиком, повідомляє, що «Князь Урустай Менській совершенно намъ неизвѣстенъ». Ототожнюючи Урустая з містом Мена, Зотов висловлює думку, що: «...можетъ быть въ этой мѣстности находился удѣль князя Урустая менскаго» [6, 128]? Втім, жодного натяку на існування Менського повіту чи князівства в праці Зотова ми не зустрічаємо.

Справді, територія Чернігівського князівства в період апогею феодальної роздробленості Київської Русі була поділена на 18 удільних князівств, які існували понад 100 років [1, с. 18, 20]. Менського князівства серед них не було. За часів князя Вітовта було зміщено з посад удільних князів, котрі вели незалежну політику, а самі князівства ліквідовано. Замість удільних князівств на теренах Північно-східного Лівобережжя були утворені намісництва – Чернігівське і Путивльське з безпосереднім підпорядкуванням владі Великого князя Литовського. Намісництва ділилися на волості, волості – на верви (громади), верви – на весі, весі склалися з кількох поселень – міст і сіл. Міста ділилися на «старші» (столиці земель князівств) та «молодші» (пригороди, укріплені центри волостей, сторожові міста, фортеці, приватновласницькі укріплення, феодальні садиби-замки). Навряд чи Мена, розташована на роздоріжжі, в той час була містом. Часті феодальні війни, монгольська навала, нарешті численні набіги татар призвели до руйнації поселення в цій місцевості і відтоку значних мас населення у безпечніші регіони.

Село руського права творило одну громаду, яка обирала старшого отамана, старосту або тивуна; розв'язувала судові, господарські на адміністративні справи. Велика кількість скотарських поселень була організована на волоському праві. Таке село очолював сільський князь, посада якого була спадковою. Усі свої повноваження він здійснював за погодженням з громадою. Отже, саме місто Мена за масштабами на початку XV ст. було маленьким населеним пунктом – селом, а Урустай – сільським старостою. Рафаїл Зотов, посилаючись на твір XVIII ст. «Ядро російської історії», зазначає, що в ньому Урустай фігурує як «староста менській» [6, 128]. Це й відображає масштаби Мени і статус особи. Автор Никонівського літопису називає Урустая князем з метою підвищення авторитету московського правителя Василя I, на службу якого перейшли не другорядні, а шановані й поважні особи. Можливо, Урустай був асимільованим татарським мурзою чи представником роду Глинських, нащадок яких Михайло Львович (1470 – 1534) у

1508 р. підніме широкомасштабне повстання проти Литви, а Олена Глинська стане матір'ю Івана Грозного (1533 – 1584), – достеменно невідомо. Втім, саме факт його існування і досить ризикованого вчинку, а головне – недвозначна приналежність до території Менщини, дозволили дослідникам зафіксувати дату писемної появи міста Мени на політичній арені Чернігівщини і вписати її в скрижалі української історії.

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / В. С. Куйбіда, В. П. Павленко, В. А. Яцюк. – К.: Геопрінт, 2009. – 615 с.
2. Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нобилистика. Рассказы о чинах, титулах, званиях. Серия «Библиотека символики» / В. В. Болгов, В. П. Чепак, Г. Д. Чепак – К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2004. – 178 с.
3. Википедия. Литовские татары [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://ru.wikipedia.org/wiki/Литовские_татары.
4. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.
6. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типографія братьевъ Пантелеевыхъ, 1892. – 327 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / Дериколенко О. І., Бутько О. Г., Власенко В. І. та ін. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 779 с.
8. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин: В 12-ти т. – Т. IV–VI. – Тула: Приокское издательство, 1990. – 620 с.
9. Лукомскій В. К., Модзалевскій В. Л. Малороссийскій гербовникъ / В. К. Лукомскій, В. Л. Модзалевскій. – СПб.: Изданіе черниговскаго дворянства, 1914. – 322 с.
10. Пискаревскій летописец // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1978. – Т. 34. – 304 с.

В статтє анализується личность летописного князя Урустая, с именем которого связано первое достоверное упоминание о городе Мена Черниговской области.

Ключевые слова: *ассимиляция, экспансия, князь, мурза, сюзерен.*

Person of annalistic prince Urustaya is analysed in the article, to the name of which the first reliable mention is related about a city Mena to the Chernigov area.

Key words: *assimilation, expansion, prince, murza, suzerain*